

çimini sağlamak gibi görevlerin yerine getirilmesidir. Bunun ötesinde iyilik yapmak ise kişinin ahlâk ve faziletteki kemal derecesine bağlıdır. Bazı ahlâkçılar bu açıdan cömertliği şehâvet, cûd ve îsâr olmak üzere başlıca üç dereceye ayırmışlardır. Kişinin, imkânlarının çoğunu kendisine ayırarak azını hayır yolunda kullanmasına şehâvet, azını kendisine ayırarak çoğunu başkalarına ikram etmesine cûd, gerektiğinde kendisini tamamen mahrum bırakarak imkânını başkaları için kullanmasına da îsâr denir. İsâr, Haşr sûresinin 9. âyetinden alınarak terimleştirilmiştir. Söz konusu âyetle, hicretten sonra Medinelî ensarın Mekkelî muhacirleri evlerine alıp mallarına ortak ederek yüksek bir cömertlik ve feragat örneği göstermiş oldukları övgüyle anlatılmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye, yapılan hayrın cinsi bakımından cömertliği on mertebeye ayırmıştır. Bunlar bedenî imkânlar, makam ve mevki, rahat ve huzur, ilim ve servet gibi madî ve mânevî imkân ve kabiliyetlerin hayır yolunda kullanılmasından oluşur (*Medâricü's-sâlikîn*, II, 305-308). Başka bir tasnife göre cömertliğin en mükemmeli Allah'ın cömertliğidir. Çünkü Allah hangi varlığın ne kadar ikrama lâyık olduğunu bilir ve o kadar ikram eder. Ayrıca O'nun ihtiyaçtan münezzeh olduğu için ikramından dolayı kulunu minnet altında bırakmak gibi bir gaye güttüğü de düşünülmez. İnsanlar arasında cömertlik sıfatına en çok muhtaç olanlar ise yöneticilerdir; onlardan sonra diğer sosyal tabakalar gelir (*Râgıb el-İsfahânî*, s. 294).

Fârâbî ve İbn Sînâ gibi *sudûr**cu İslâm filozofları, yeni Eflâtunculuk'tan da faydalanarak varlığın Allah'tan taşmasını (feyz) ve genel olarak âlemde hayrın as-

lî, şerrin ise ârizî olduğu şeklindeki görüşlerini Allah'ın cömertlik (cûd) sıfatıyla izah etmişlerdir (Fârâbî, s. 57; İbn Sînâ, s. 297-298). Bazı ahlâkçılar, klasik ahlâk felsefesindeki dört esas fazilete (hikmet, şecaat, iffet, adalet) ilâveten cömertliği de temel fazilet sayarak bunun altında ikinci derecedeki faziletleri sıralamışlardır (meselâ bk. İbn Miskeveyh, s. 43; İbn Hazm, s. 59, 87).

BİBLİYOGRAFYA:

Lisânü'l-'Arab, "cûd", "şhv" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "krm", "şdk" md.leri; Wensinck, *Mu'cem*, "cûd", "şhv" md.leri; *Müsned*, VI, 130; Buhârî, "Bed'ü'l-vaḥy", 5, "Şavm", 7, "Zekât", 11, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fezâ'il", 48, 50, 56, 57; Tirmizî, "Edeb", 41, "Da'avât", 63, 69; Nesâî, "Şavm", 57; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-u'arâ*, s. 164; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1986, s. 57-58; Ebû'l-Şeyh, *Ahlâku'n-nebi ve âdâbüh* (nşr. Seyyid el-Cümeylî), Beyrut 1406/1986, s. 46-51; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 43, 106-107; İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, s. 297-298; İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-siyer*, Beyrut 1405/1985, s. 31, 59, 87; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimü's-şer'â* (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Beyrut 1400/1980, s. 293-294; Gazzâlî, *İḥyâ* (Beyrut), III, 53, 57-60, 243, 257, 259-261; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, s. 303-309; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 575-584, 587-588, 593, 597.

MUSTAFA ÇAĞRICI

CÖNK

Genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerinin toplandığı anonim mahiyette bir mecmua türü.

Eski ve yeni sözlüklerle ansiklopedilerde aslı, mâna ve muhtevası hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Cava ve Malaya dillerindeki *djong* (conk) kelimesin-

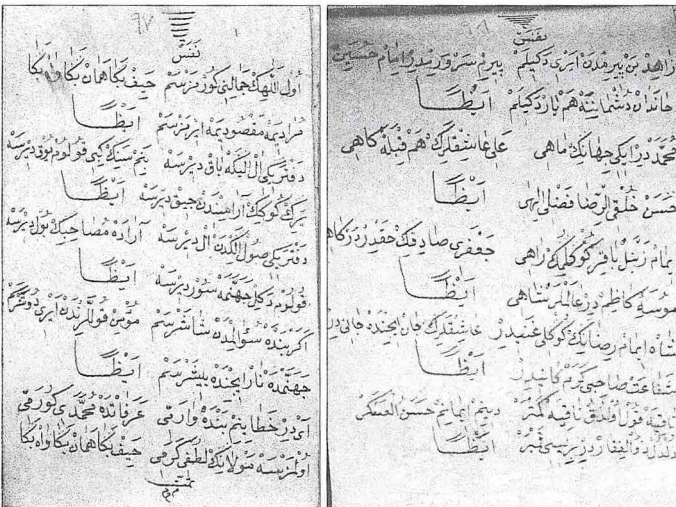
den gelen cönk İspanyol ve Portekizce'ye *junco*, İtalyanca'ya *giunco*, Fransızca'ya *jonque* ve İngilizce'ye *junk* olarak geçmiştir; Çin denizlerinde kullanılan dibi düz ve dört köşeli, puruvası, çıkıntılı baş bodoslaması ve kış pupası, dümeni mualakta olan yelkenli gemiler için de genel bir ad olmuştur (*The Shorter Oxford English Dictionary*, I, 1047).

Aka Seyyid Muhammed Ali Türkçe olduğunu söylediği cöngü "türlü konuların, özellikle çeşitli şairlerden seçilmiş şiirlerin yazılı olduğu kitap veya defter" şeklinde tarif eder ve kelimenin Türkçe'de "büyük gemi, fakirlerin kullandığı satrançlı çul ve kilim, büyük nesne" anlamlarında kullanıldığını söyler (*Ferheng-i Nizâm*, II, 408). Şeyh Süleyman Efendi de cöng'e "gemi, sefine" karşılığını verir ve bir edebiyat terimi olarak "mecmua" anlamına da geldiğini belirtir (*Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, s. 142). *Farsça-Türkçe Lûgat*'ta ise cönk, "Büyük gemi ve içinde türlü türlü şiirler ve meseleler bulunması itibarıyla eş'ar defterine denir. Ona *beyâz-ı büzürg* de derler" ("cönk" md.) şeklinde tarif edilmiştir.

Cönk ansiklopedilerde genellikle "uzunlamasına açılan ensiz, uzun yazma mecmualara verilen ad" olarak tanıtılmış ve "mecmua"nın belli konularda seçilmiş örnek metinlerden oluşan yazma ve basma kitaplar için kullanıldığı söylenerek cönkle mecmua arasında bir ayırım yapılmamıştır. İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ında yer almayan kelimeye *el-Mu'cemü'l-vasîf* "tambur, çalgı aleti" mânasını verir ("cnk" md.). Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ise cönkün Arapçalaştırılmış bir kelime olduğunu, mûsiki aleti ve daha çok ud mânasında kullanıldığını söyler (*Tâcü'l-'arûs*, "cnk" md.); kelimenin çeşitli dillere ait sözlüklerdeki karşılıkları hakkında geniş bilgi için bk. Gökyay, s. 107-149). Bugün Türkiye'de halk arasında cönk kelimesi kullanılmamakta, bazı yörelerde ve özellikle Sivas'ta cönk yerine mecmua denilmektedir.

Cönk kelimesi gerek gemi anlamıyla gerekse mecmua ve diğer anlamlarıyla XV. yüzyıldan beri Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde kullanılmıştır.

Kütüphanecilik açısından bir kitap şekli olarak da değerlendirilebilecek olan cönkler şekillerinden dolayı "dana dili" denilmektedir. Bu tabirin doğru biçiminin Farsça "dânâ dili" olduğu ileri sürülmekeyse de cönklerin halk arasında "sığır dili" olarak adlandırıldığı bilinmek-

XIX. yüzyılın sonlarına ait dinî-tasavvufî muhtevalı bir cönkten iki sayfa (M. Uzun özel kitaplığı)

CÖNK

tedir. Kütüphanelerde ise bu eserler "mecnûa-i e-ş'âr" adıyla fişlenir ve fişin bir köşesine "cönktür" kaydı konulur.

Cöngün, içinde yalnız saz şairlerine ait şiirlerin yer aldığı bir mecnua olarak dar anlamda alınması doğru değildir. Cönklerde daha çok âşıkların şiirleri bulunmakla birlikte içinde hiçbir manzum parça bulunmayan, sırf mensur parçalardan meydana gelmiş cönkler de vardır. Ayrıca bazı dinî ve fikhî bilgilerin, notların, hutbe ve vaazlarda kullanılacak metinlerin, duaların yer aldığı dinî muhtevalı olanları da vardır. Nitekim Osmanlı âlimlerinden Kara Dede İakıbya tanınan İbrâhim Kemâleddin'in (ö. 975/1567), yazıldığı andan itibaren medrese talebeleri arasında büyük rağbet bularak günümüze intikal eden *Dede Cöngü* adlı eseri bunların en meşhurdur.

XIX. yüzyıla ait
bir cönkte
yer alan
ilticânâme
(dua) örneği
(M. Uzun
özel kütaphığı)

Bazı hüsn-i hat ve resim albümleriyle büyük şiir mecmualarına da cönk denilmiştir.

Cönklerin bir kısmında aynı sayfadaki yazıların ve bunların altındaki isimlerin başka başka olması metnin tek elden çıkmadığını gösterir. Metinlerde görülen imlâ değişiklikleri de yine bu sebeptendir. Ayrıca cönklerin ilk sahibinden sonra kaç el değiştirdiğini anlamak kolay değildir. Bir cönkte ayrı yüzyıllarda yetmiş şairlerden örneklere rastlanması da bu durumun başka bir tanığıdır. Bazı cönklerdeki kayıt veya mühre dayanarak bunların belli kişiler tarafından derlendiği söylenebilir de cönkler genellikle anonim eser olarak kabul edilmektedir.

Çoğunda yaprak veya sayfa numarası bulunmayan cönklerin enleri ve boyları da birbirini tutmaz. Bazıları şiir dili biçiminde, bazıları ise bilinen defterlere benzer. Cönklerin çoğu ciltlenmediği gibi ciltli olanlar da halk arasında elden ele dolaştığı için genellikle dağınık, bozuk, kopuk ve şirâzesiz olup sayfaları sıra bakımından karışıktır. Bir kısım cönklerde, aradan sayfalar kopmuş olduğundan birbiriyle ilgisi bulunmayan yapraklara rastlanmaktadır. Bu sayfalar, cönklere sahip kimselerin inançlarına veya zevklerine ters düştüğünden koparılmış olabilir. Eski tarihli cönklerde boş sayfalar pek görülmemekle beraber yenilerinde bunlar oldukça önemli bir yekün tutar. Bazı cönklerde de karalanmış sayfalara, düzeltmelere ve ilâvelere rastlanmaktadır.

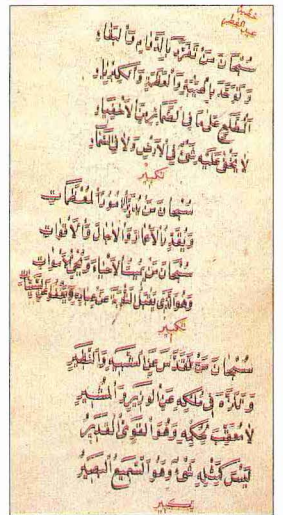
Cönkleri dolduran parçalar imlâ ve yazı karakteri bakımından birbirinden çok farklıdır. Okunamayacak kadar kötü yazılmış olanlar yanında çok düzgün ve okunaklı, hatta hattat elinden çıkmış kadar güzel olanlar da vardır.

Genellikle âşıkların, seyrek olarak da divan şairlerinin bir kısım şiirlerini ihtiva eden cönklerde çeşitli dualar, sihirle ilgili notlar, ilâç tarifleri, sahibini ilgilediren doğum ve ölüm tarihleri, alacak verecek hesapları, anonim türkü, mâni ve ilâhiler, halk hikâyeleri ve daha birçok konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Halk, gezgin şairlerin uğradıkları yerlerde söyledikleri türkü, koşma, destan ve fıkraları, hikâyeleri çok defa aklında tutabildiği kadarıyla eksik ya da yanlış olarak kâğıda geçirmiş; mâni ve bilmece, kendi hayatıyla ilgili ve kendince gerekli birtakım hastalıkların tanınımı, bunların tedavi yollarını, reçeteleri, til-

sımları, özel hayatına ait notları bu defterlere yazmış, böylece sayısız ve birbirinden çok farklı muhtevaya sahip cönkler meydana gelmiştir.

Günümüzde âşık edebiyatı, dinî-tasavvufî edebiyat ve birçok folklor örneklerinin yazılı kaynaklarının başında cönkler gelmektedir. Metot yönünden modern anlayıştan çok uzak olsalar da ilk derlemelerin bulunduğu kaynaklar olarak cönkler büyük önem taşımaktadır.

Cönklerdeki bazı parçalara, şiirlere belli edebiyat ve müzik terimlerinin dışında, şairlerin mevki ve şöhretlerine göre, "buyurdu", "buyurmuştur" gibi ibareler de konulmuştur. Destan, türkü ve benzeri parçalardan bazıları şairinin ismini değil kimin adına söylenmişse onun adını taşımaktadır. Bazan da şiirin kime ait olduğu söylenmeden "türkü budur" şeklindeki başlıklara rastlanmaktadır. Cönklerin bir kısmında mahiyeti belli olma-

Hutbe ve vaaz
mecnuaası
olarak
tertiplenmiş
bir cönkten
iki sayfa
(M. Uzun
özel kütaphığı)

yan düzensiz parçalar, kopya edilmesi istenen parçaların üzerinde "yazıla", yahut Farsça'sı olan "nüvişte bâd" notu, bazan da konularına göre başlıklar görülmektedir. Cönklerde bilmecelelere ve bunların çözümlerine de rastlanır.

Cönklerde her parçanın sonunda o parçanın bittiğini gösteren yazı ve işaretler yer alır. Çoğunun altında Arapça "temmet" (tamam oldu) kelimesi bulunmaktadır. Bazısında bu kelimeden sonra şiirin cönge geçtiği tarih de verilmiştir. Birtakım cönklerde parçaların altında "kâf" ve "yâ" (ك يا) işareti görülmekte, ancak bunların ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir.

Cönkleri dolduran nazım ve nesir parçaları, dualar, tilsimler, hastalık reçeteleri bir yandan sahiplerinin temayülleri, meraklarını ve zevklerini yansıttığı gibi öte yandan da bu cönklerin çok sık el değiştirdiğini göstermektedir. Arada bu yazıların kimin elinden çıktığını bildiren tanıklara da rastlanmaktadır.

İnsanlara şifa verecek, ya da istenen mutluluğa erdirecek olan süreleri, âyetleri, insanı dertlerinden kurtaracağına inanılan duaları, hastalık reçetelerini cönklerde eksiksiz olarak bulmak mümkündür. Bu bilgilerin bir kısmı derleyicilerin elinde bulunan kaynaklardan alınmış olup bazan kaynakların adları ve yazarları da verilmektedir. Öğrenilen ve cönge geçirilen reçetelerin bir kısmı ise cönk sahiplerince denenmiştir. Bundan dolayı bazılarının sonunda "gayet mücerrebdir" kaydı bulunur. Cönklerde ayrıca hayvan hastalıkları, haşarat ve zehirli hayvanlara karşı alınacak tedbirler, kullanılacak halk ilaçları ve genel reçeteler de yer almaktadır.

Cönklerin dili, üzerinde durulmaya değer ayrı bir saha olup dilciler için bunlarda çok önemli dil malzemesi bulunmaktadır.

Cönkler üzerinde şimdiye kadar müstakil incelemeler yapılmadığı gibi kütüphanelere intikal etmiş cönklerin genel bir dökümü de yapılmış değildir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığı'nda bulunan ve tarih itibarıyla bilinenlerin en eskisi olan cönk nüshasının XV. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Sayı bakımından en fazla cöngün XVIII. yüzyılın son yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan döneme ait bulunduğu sanılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir cönk "İlâhî ve Makâlât-ı Süfiyye Mecmuası" (TY, nr. 1044) adıyla,

aynı kütüphanede başka bir cönk "Hutbe, Silsilenâme, İlâhî, Kaside Mecmuası" (TY, nr. 1050) olarak kayıtlara geçmişken Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi'nde yer alan cönkler ise "Mecmûa-yı Fevâ'id" (nr. 472, 473, 474) adıyla kaydedilmiştir (bk. *TÜYATOK*, I, 272-275). Son olarak İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'na bağışlanan yazmalar arasında da otuza yakın cönk bulunduğu tesbit edilmiştir (bk. *Atatürk Kitaplığı'na Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu*, s. 10-12).

Bir cöngün bütünü tanıttığı mahiyette sadece Günay Kut'un Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ali Nihad Tarlan Kitapları arasında kayıtlı (nr. 26) bir cönk nüshasını ayrıntılı bir şekilde ele aldığı makalesiyle Bedri Noyan'ın Ayaşlı Abdi Efendi adlı biri tarafından derlenmiş şahsî kütüphanesinde bir cönk nüshasını tanıttığı yazısı mevcuttur (bk. *bibl.*).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü'l-'arûs, "cñk" md.; *Burhân-ı Kâtî' Tercümesi*, "cönk", "cöng" md.leri; Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul 1298, s. 142; Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, London 1864, II, 303; Steingass, *Dictionary*, s. 400; *Türk Lugatı*, II, 347; Aka Seyyid Muhammed Ali, *Ferheng-i Nizâm*, Haydarâbâd 1318, II, 408; Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat*, "cönk" md.; *The Shorter Oxford English Dictionary*, London 1947, I, 1047; Gaffârî, *Ferheng*, Tahran 1336, II, 615; VI, 9 vd.; *Ferheng-i Fârsî*, I, 203; II, 592; *Tarama Sözlüğü*, Ankara 1965, II, 777-778; Feridüñkâr, *Ferheng-i Cedîd Fârs be Fârsî*, Tahran 1345, s. 475; Muhammed Emin Edib Tûsî, *Ferheng-i Luğat-i Edebi*, Tebriz 1345, I, 186; R. Dozy, *Dictionnaire Supplement aux Dictionnaires Arabes*, Beyrut 1968, I, 659 vd.; *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1968, III, 1007; Aziz Ahmedof, *Edebiyatşinaslık Terimleri Lugatı*, Bakû 1978, s. 191; Hasan-ı Amîd, *Ferheng*, Tahran 1357, s. 362; İbrâhim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, "cñk" md.; Muhammed Mehdi, *Seng-lâh*, vr. 215^{a-b}; Zeki Velidî Togan, "Topkapı Sarayındaki Dört Cönk", *İTED*, I/1-4 (1954), s. 73-89; Müjgân Cunbur, "Folklor Araştırmalarında Cönklerin Yeri", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri* (Bildiriler), Ankara 1974, s. 69-73; İbrahim Aslanoğlu, "Geçen Yüzyıllarda Folklorumuza Işık Tutan Kaynaklar", *a.e.* (1976), s. 69-74; *TÜYATOK*, I, 272-275; Günay Kut, "Bir Cönk Üzerine", *HK*, I/3 (1984), s. 75-85; Bedri Noyan, "Ayaşlı Abdi Efendi Cöngü'nün Tedkiki", *a.e.*, I/4 (1984), s. 101-115; Orhan Şaik Gökyay, "Cönkler Üzerine", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul 1984, s. 107-149; *Atatürk Kitaplığı'na Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu*, I (haz. Nail Bayraktar), İstanbul 1991, s. 10-12; Pakalın, I, 303; *TA*, XI, 212; *ML*, III, 76; M. Sabri Koz, "Cönk", *TDEA*, II, 83-85; *ABr.*, VI, 203.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

CRESWELL,
Keppel Archibald Cameron
(1879-1974)

İslâm mimarisi hakkında
yaptığı araştırmalarla tanınan
sanat tarihçisi.

13 Eylül 1879'da Londra'da dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Westminster School'da, meslekî öğrenimini The City and Guilds Technical College'de yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında hava kuvvetlerinde görev alarak 1916'da Mısır'a gitti. Savaş süresince yüzbaşı rütbesiyle Kahire'deki İngiliz kumandanlığı emrinde Sykes, Lawrence, Hogarth gibi sanat tarihçisi ve arkeologlarla birlikte çalıştı. Savaş sona erdiğinde Suriye-Filistin topraklarındaki eski eserlerin tescil edilmesi için kurulan komisyonların birine tayin edildi.

Creswell 1919 yılına kadar, İngilizler tarafından işgal edilen eski Osmanlı topraklarının Halep, Hama, Şam bölgelerindeki eserlerin tesciliyle uğraştı; aynı yılın sonunda İngilizler'in Suriye'yi terketmesi üzerine Filistin'e geçti. Burada görevini sürdürürken kendisinde, İslâm sanatının başlangıcı hakkında büyük bir eser hazırlama fikri doğdu. 1920'de askerlikle ilişkisini keserek Kahire'ye yerleşti ve burada kendini, kısa sürelerle Londra'ya gitmenin dışında yarım yüzyıllı aşkın bir süre tamamen ilmi araştırmalara verdi. Yazacağı kitapta Mısır'daki İslâmî eserleri ön plana almayı tasarladığından Kral Fuad projesini destekledi ve çalışmalarını üç yıl boyunca onun himayesinde sürdürdü. 1931'de Kahire Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi. Bu sırada Institute of Muslim Art and Archaeology'yi kurdu ve 1951 yılı sonuna kadar başkanlığını yaptı. 1947'de Britanya Akademisi'ne üye seçildi; bir süre de Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde İslâm mimarisi kürsüsü baş-

Keppel
Archibald
Cameron
Creswell